

İÇİNDEKİLER

.....

İSLÂM'IN MAĞRİP VE ENDÜLÜS CEPHESİ

MAĞRİP ÜZERİNE.....	11
İSPANYA'DA GEÇ DÖNEM ROMA MİRASI.....	24
İSLÂM'IN İSPANYA CEPHESİ'NDE ENDÜLÜS-ARAP UYGARLIĞI.....	26
ENDÜLÜS SANATI VE SONRAKİ ETKİLERİ ÜZERİNE	65
ENDÜLÜS'TE İSLÂM BİLİM VE FELSEFESİ	89
AVRUPA RÖNESANSI'NIN KAYNAĞI OLARAK ENDÜLÜS	101
İSPANYA VE YAHUDİLER	116
Endülüs'te Yahudi Kabalacılığı ve Gizli Bilimler.....	128
“ROLAND” VE “EL CİD” DESTANLARI	132
ENDÜLÜS-BİZANS İLİŞKİLERİ.....	137

SİCİLYA VE GÜNEY İTALYA'DAKİ İSLÂM

İSLÂM'IN SİCİLYA-İTALYA CEPHESİ	143
NORMAN KRALLIĞI DÖNEMİ SİCİLYA'SINDA İSLÂM MÜHRÜ.....	155
İTALYA'NIN TÜCCAR KENT-DEVLETLERİ ÜZERİNE.....	167
Amalfi.....	168
Pisa.....	168
Cenova.....	168
Venedik	169
Floransa	172

ÇAĞLAR BOYUNCA MISIR

MISIR'IN ESKİÇAĞ KÖKLERİ VE NİL.....	175
MISIR PİRAMİTLERİ VE DİKİLİTAŞLAR.....	197
YEMEN VE HABEŞİSTAN'DA SABÂ VE AKSUM KRALLIKLARI	209
ORTAÇAĞ MISIR'INDA ELSANATI UĞRAŞLARI.....	217
FÂTİMİ DÖNEMİ MISIR'I	223
MEMLÜKLER (KÖLEMENLER).....	229

YENİÇAĞ'DA MISIR.....	236
NAPOLEON'UN MISIR SEFERİ	240
KAVALLI MEHMED ALİ PAŞA'NIN MISIR'I.....	252
SÜVEYŞ KANALI.....	264
MISIR'DA MATBAA.....	274
KAYNAKLAR.....	277
KİŞİ ADLARI DİZİNİ	287

MAĞRİP ÜZERİNE

“Akdeniz”, tarih boyunca çeşitli dönemlerde çeşitli adlarla anılmıştır. Yunanlılar ona “*Megala Talassa*” (“Büyük Deniz”) derken, Latince’de “*Mare Strictum*” (“Dar Deniz”), “*Mare Internum*” (“Ara Deniz”), “*Mediam Terram*”/ “*Mediterraneus*” (“Karalar Arasındaki Deniz”) ya da “*Mare Nostrium*” (“Bizim Deniz”) diye anılmış; Araplar ona “*el-Bahr el-Ebyaz*” (“Beyaz Deniz”) ya da “*el-Bahr el-Rum*” (“Rum Denizi”) derken Osmanlı’da “*Bahr-i Sefid*” (“Beyaz Deniz”) ya da “Mağrip Denizi” olmuştur.

“Akdeniz limanları halkı” ya da “*Mauretania* (Moritanya) halkı” anlamına Fenike dilinden ve Yunanca “kara derili” anlamına “*Maúros*”tan Latince’ye geçen “*Maurus*” sözcüğü, daha sonra Romalıların Berberîlere verdiği genel ad hâlini almış, Mısır dışındaki Kuzey Afrika ülkeleri, “Mağrip” diye tanınır olmuş, bu sözcüğün kapsamına kimi zaman İspanya da girmiştir. Klasik Roma çağında günümüz Fas ülkesinin güney kesimleri ile Cezayir’in batı ve orta kesimleri “*Mauretania*” (Moritanya) olarak adlandırılmıştır. İngilizce’de “*Morocco*” terimi Fas ülkesini ya da onun Marakeş kentini niteler. “Mağripli” sözcüğü İspanyolca’da “*Moro*”, Portekizce’de “*Mouro*” ve İngilizce’de “*Moor*” biçimlerini almıştır. Eski İslâm coğrafyasında Mekke merkez sayıldığı için, onun doğusunda kalan ülkeler, uzaklıklarına göre “*Maşrik*”/ “*Şark*” (Doğu) ya da “*Aksa-i Şark*” (Uzaktaki Doğu/ Uzak Doğu), batısında kalan ülkeler ise “*Mağrip*”/ “*Garp*” (Batı) ya da “*Aksa-i Garp*” (Uzaktaki Batı/ Uzak Batı) diye anılırdı. Mağrip denince, özelde Kuzeybatı Afrika (Ar. “*İfrikiye*”) anlaşılır, Akdeniz’e de “Mağrip Denizi” denirdi.¹ Arap coğrafyacılar “Mağrip” adı altında, tüm Kuzey Afrika’yı kavrarlar ve burası “*İfrikiye*” [Libya, Tunus ve Trablusgarp (Batı Trablus)], “*Maghreb el-Adna*” (“Doğu Mağrip”; Libya ve Tunus), “*Maghreb el-Awsat*” (“Merkezî Mağrip”; bugünkü Cezayir) ve “*Maghreb el-Aqsa*” (“Uzak Mağrip”; Fas) olarak bölümlendirilir. Ancak geniş anlamda Mağrip, Müslüman İspanya (Endülüs) ve Sudan’ı da kapsar. Günümüzde Fas’ın ülke dilindeki resmî adı “*El-Maghreb*” şeklindedir.² Eski çağlarda Tunus’un bir bölümü ile Cezayir’in Akdeniz

boyunca uzanan kuzey kesimlerine “*Numidia*” adı veriliyordu ve bu ad ise, Yunanca “*nomad*”dan (göçebe) gelmekteydi. Özet olarak, “Mağrip” sözcüğü ‘Batı’ anlamına gelirse de İspanya ve Portekiz dâhil Kuzeybatı Afrika (“İfrikiye”; yani Libya, Tunus, Cezayir ve Fas) anlamında kullanılmaktadır. Öte yandan “Endülüs” sözcüğü başlangıçta tüm Müslüman İspanya’yı betimleyen bir terimken, günümüzde yalnızca İspanya’nın güney bölgesini niteleyen bir anlama bürünmüştür.

Çeşitli edebî eserlerde Mağripliler kimi zaman “*carbonientos*” (“kömür yüzlüler”) diye betimlenmiştir. Eski çağlarda Afrika halkına “*Aethiops*” (< Yun. “*aithein*”: yanmak + “*ops*”: yüz = “yanık yüzlüler”) ya da “*Nigritae*” (< Lat. “*niger*”: kara/ siyah) denirken daha sonraları “*Moores*” ya da “*Negroes*” nitelemeleri kullanılmıştır. Kendisi de bir siyahî olan ünlü yazar Ebu Osman Amr ibn Bahr ibn Mahbul el-Câhiz (779-869) *Kitab Fahr el-Sûdân ale’l-Bıydân* (Siyahların Beyazlara Üstünlüğü) adlı eserinde siyahiler arasında Sudanlıları, Etiyopyalıları, Fizanlıları, Berberileri, Koptları, Nübyelileri (Güney Mısır ve Güney Sudan halkı) ve Mağriplileri saymıştır. Anılan eserin başlığından da anlaşılacağı üzere, aynı zamanda Afrika’da bir ülkenin adı da olan “*sudan*” sözcüğü, Arapça “kara”/ “siyah” anlamındadır. Arapça “*habeş*” sözcüğü ise Habeşistanlı/ Etiyopyalı anlamının yanı sıra temelde “esmer/ zeytin rengi” anlamını taşımaktadır. Asıl adı Hasan ibn Muhammed el-Vazzân el-Zeyyatî olan hekim ve çevirmen Afrikalı Leo (Leo Africanus) (~1485-1554), *Vasf-ı İfrikiye* (Afrika’nın Özellikleri) (1526) adlı eserinde tüm siyahilerin ya da kara derili Mağribîlerin, Hz. Nuh’un ortanca oğlu Ham’ın oğlu olan Kûş’un soyundan geldiğini söyler.

Firavunlar dönemi Mısır’ında, Sahra’nın güneyinden gelen Afrikalılar, nüfusun önemli bir bölümünü oluşturdular ve pekçoğu da iktidarın önemli mevkilerine eriştiler. Bu bağlamda I. Pepi (yön. İÖ 2316-2284) gibi siyah derili firavunlar da Mısır’ı yönetti. Öte yandan Nübye halkı, Kuzey Sudan’dan gelmiş olup Mısır’ın güneyinde Yukarı Nil bölgesinde, günümüzde *Nubia* (Nübye) diye adlandırılan Assuan (Asvan) yakınlarındaki vadi boyunca yaşarlar. Çok hünerli okçu ve korku bilmez savaşçılar olan Nübyeliler, düşmanı kolayca alt edebilirler, esir düştüklerinde ise taş ocaklarında köle olarak çalıştırılırlardı. Nübye’de İÖ 900 yılı dolayında Kûş (İng. “*Kush*”) Krallığı egemenlik sürmüştür. Kûş halkı, bu bölgedeki Nil vadisinde demir metalürjisi geleneğini başlatmış olup bu gelenek günümüzde de sürmektedir. Onların başkentleri zaman içinde değişerek sırayla Kerma, Napata ve görkemli Meroë olmuştur. Kûş uygarlığı parlak dönemlerini İÖ 1700-İS 350 arası dönemde yaşamıştır. Bir “Kara Afrikalı” krallığı olup

Aşağı Mısır'daki Mısır Krallığı ile karşılıklı etkileşim içinde bulunmuşlar ve onların hükümdarları “Kara Firavunlar” diye anılmıştır. Mısırlılar, İÖ 1950’de Nil’in güneyindeki Kûş Krallığı’na saldırmış ve İÖ 1425’te Yukarı-ve Aşağı-Nübye’nin büyük bölümünü ele geçirmişlerdir. Buna karşılık Kûş kralları bizzat Mısır’ı İÖ 760-671 yılları arasında yaklaşık 100 yıl boyunca yönetmişlerdir. İÖ 593 yılında Kûş Krallığı, Mısırlılar tarafından tekrar işgal edilmiş, Napata yağmalanmış, başkent oradan “Meroë Adası”na (Nil Nehri’nin doğudaki “Mavi Nil” ve batıdaki “Beyaz Nil” adlı kolları arasındaki arazide yer aldığından “Meroë Adası” diye adlandırılmaktadır) taşınmış ve yaklaşık İS 350 yılına dek orada hüküm sürüp Nübye sanatını yetersettikten sonra tarihe karışmıştır. Meroë kralları özellikle İÖ 270-İS 330 yılları arası dönemde kenar uzunlukları 6-30 m arasında değişen ve giriş kısımları güneşin doğduğu yöne bakan 228 adet piramit inşa etmişlerdir. Bu piramitler, Mısır piramitlerinden daha küçüktü ve tepeleri sivri olmayıp kesik piramit şeklinde düzdü. Meroë antik kenti UNESCO’nun (< İng. “*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*”: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü) “Dünya Kültür Mirası Listesi”nde yer almaktadır. Aşağı Mısır’ın Neolitik halkı, altın için “*nub*” sözcüğünü kullanıyorlardı. Bu bağlamda “*Nubia*” sözcüğü, İÖ 4000’lerden beri “altın ülkesi” anlamında kullanılmıştır. Knidoslu tarihçi Agatharkhides (İÖ 2. yüzyıl), buradaki altın madenlerinde suçluların ve politik tutsakların zorla çalıştırıldıklarından söz etmiştir. Altın, köle, odun, reçine, değerli taş, deri, sığır, fildişi ve egzotik hayvanlar Nübye üzerinden Mısır’a sevk edilmiştir. Nübyeliler Mısır’a köle olarak getirilmiş, bu köleler Mısır ordusunda hizmet vermişler, genç Nübye soylularına Mısır sarayında yükselme olanağı sağlamıştır.

Afrika, Asya’nın ardından dünyanın en büyük ikinci anakarasıdır. Günümüzde kabul edilen genel görüşe göre “*Homo sapiens*”in (günümüz insanı) doğum yeri, Tanzanya’da Olduvai Gorge (“Olduvai Geçidi”) ve Great Rift Valley’de (“Büyük Yarık Vadisi”) Turkana Gölü olarak kabul edilir. Burada 1,5-2 milyon yıl öncesine ait taştan yapılmış kesici aletler bulunmuştur. Yaklaşık 7 milyon yıl önce buradaki sulak ve balta girmemiş ormanlarda anatomik olarak modern “*Homo sapiens*” ortaya çıkmış ve onu izleyen dönemde oradan çoğunlukla Avrasya boyunca avcı-toplayıcı topluluklar şeklinde dünyaya yayılma göstermiştir. Afrika anakarası, arkeologlar ve tarihçiler tarafından “uygarlığın beşiği” olarak nitelenir ve 300.000 yıl önce insanoğlunun, “*hominid*” diye bilinen “insansı” yaratıklardan ilk olarak evrildiği coğrafya olarak düşünülmektedir.

Kültür ve dil tarihçisi Martin Bernal (1937-2013), *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (Kara Athena: Klasik Uygarlığın Afro-Asyatik Kökleri) (1987) adlı kitabında, klasik uygarlıkların Afrika-Asya kökenli oldukları savını ileri sürerek, Yunan uygarlığının köklerinin, büyük oranda Afrika kaynaklı Mısır'dan, bir ölçüde de Sami kökenli Asya kaynaklı Fenike ve Kenanlılardan geldiğini belirtmiştir. Onun bu savı klasik Eskiçağ bilimlerinde ve mısır biliminde kabul görmemişse de, Amerika'daki Afro-Amerikalılar bu savı, beyaz Amerikalı çoğunluğa bir yanıt olarak benimsemişlerdir. Kimi aktivistler, Yunanlıların felsefeyi Afrika'dan aşırıdıklarını, Mısırlıların ise özünde "Kara Afrikalılar" olduğunu dayatmaya çalışmışlardır.

"Zenci" sözcüğü, Arapça ve Farsça "zanc"/ "zenc"den türeme olup siyah, kara anlamındadır. Doğu Afrikada Hint Okyanusu kıyısında özerk bir ada devleti olan Zanzibar'ın (Zengibar) bu dillerdeki adı "Zancabar" (< Ar. "Zenc el-Bar": Zenci Adası/ Siyahların Vatanı) olup eski dönemlerde buradan genelde işçi, hizmetçi ve hadım köle olarak sağlanan kara derili köleler "zenci" diye nitelenmekteydi.

Antikçağ'da "Elysium"un (Mutluluk Ülkesi), "Herakles Sütunları"nın yani Cebelitarık Boğazı'nın öte tarafında (yani Atlas Okyanusu'nda) bulunduğu inanılmaktaydı. Eski Yunan söylencesine göre tanrıça Hera'ya düğün armağanı olarak verilen altın elmalar, Hera tarafından Atlas Dağları'nın yamacındaki bahçesine ekilir ve çalınmasın diye başına yüz kollu bir dev yılan olan Ladon ile üç "nymphe"yi bekçi olarak diker. Tanrı Atlas'ın kızları olan Hesperidler (Yun. "Hesperides": "Akşam Ülkesinde Oturanlar"), Herakles Sütunları'nın batısında, bir zamanlar Atlas Okyanusu'nda bulunan ve deniz altına çökerek kaybolduğu söylenen Atlantis anakarasında yaşarlar ve burada Hera'nın, aralarında altın elma ağacının da bulunduğu gizemli meyve bahçesini korurlardı. Yarı-tanrı Herakles (Herkül), bu bahçeleri arayarak altın elmadan edinmek ister, sonunda bahçeyi bulup elmaları çalınca, kusurlu bulunan Hesperidler, cezalandırılarak farklı türlerde birer ağaca dönüştürülürler.

Eskiçağ'da Orta Doğu'da önemli bir uygarlık kuran Fenikeliler, tek bir ulus olmayıp Byblos, Tyre (Sur) ve Sidon (Sayda) gibi kent devletlerinin halklarından oluşmuştu. Küreklerini kölelerin çektiği Fenike gemileri, satmak için altın, gümüş ve tunç, parfümle dolu renkli cam ve alabaster şişeler, "Fenike moru"na ("Tyrian purple") boyalı kumaşlar ve Lübnan'ın sedir ağacı kerestelerini taşımışlardır. Fenikeliler İÖ 1100 dolayında kalay ticaretini güvence altına almak için Güney İspanya'daki Cádiz (Gades/ Gadix) kentinde koloni kurmuş ve İspanya'da zengin altın, gümüş, bakır ve demir

yataklarının bulunmasına ve işletilmesine yardımcı olmuşlardır. Ayrıca İÖ 1000 yılı dolaylarında Kuzeybatı Afrika'da, İÖ 850'lerde Roma'nın büyük düşmanı olacak olan Kartaca'da ve İÖ 846'da da Tunus sahilindeki Sefakis kentinde koloni kurmuşlardır. Fenikelilerin "*Kart-hadast*" ("Yeni Kent") adını verdiği "Kartaca" ülkesi, Romalılarda "*Carthago*" ya da onu kuranların ülkesi olan "*Phoenicia*"dan (Fenike) hareketle "*Pön*" terimi ile karşılanmaktaydı. Fenikelilerin amaçları buraları işgal etmek olmayıp Fenike ülkesi ile İspanya kentleri arasında ticaret bağını güçlendirecek ara yerleşmeler kurmaktı. Fenikeliler yeni metal olarak demirden yapılmış gereç ve silahları satıp dağıtımını sağlayarak Tunç Çağı'nın sonunun gelmesinde de etkili olmuşlardır. Fenikeliler, Doğu Akdeniz kıyısındaki limanları Byblos'tan papirüs kâğıdının üretim ve ticaretini sağlayarak Batı uygarlığına büyük katkıda da bulunmuşlardır. Yunanca'da papirüs rulosu için kullanılan "*byblos*" sözcüğü, bir zamanlar ticarî mal olarak papirüsün sevk edildiği Suriye liman kenti Byblos'un adından gelme olup zamanla "kitap" anlamını kazanmıştır. Bu sözcük, örneğin Almanca'da "*Bibliothek*" (kütüphane), "*Bibliographie*" (kaynakça), "*bibliophil*" (kitapsever) gibi bileşik yabancı sözcüklerde hâlâ kullanılmaktadır. Almanca "*Bibel*" (İncil) sözcüğünün kökeni de "*byblos*"tur.

Fenikeliler, ticareti Akdeniz'in kıyı halklarına yaymış, "Herakles-/ Herkül Sütunları" (Cebelitarık Boğazı) arasından Atlas Okyanusu'na geçmiş ve Madeira'nın, Kanarya Adaları'nın, İspanya'nın batı kıyılarının, Fransa'nın, Britanya Adaları'nın, Kuzey Ülkeleri'nin ve Baltık Denizi ürünlerinin (örneğin kehribar) yolunu açmıştır. Fenikelilerin ana ticaret kentleri, yaklaşık bin yıl boyunca deniz trafiğine egemen konumda bulunan ve her ikisi de Suriye'de yer alan Sidon (Sayda) ve 9. yüzyıldan itibaren de Tyre/Tyros (Sur) kentleri olmuştur. Bu kentler o zamanki dünya ticaretinin odak noktaları idi. Onların egemenlik alanında yer alan kolonilerinden en güçlüsü, İÖ 846 yılında kurulan Kartaca kenti idi.

Dünyanın en büyük mozaik müzeleri arasında Tunus, Antakya, Gaziantep ve Napoli'deki mozaik müzeleri yer almaktadır. Tunus'un başkenti Tunus kentinde 18. yüzyılda Hüseyinî Hanedanı tarafından yaptırılan Bardo Ulusal Müzesi'nin ("*Musée National du Bardo*"), barındırdığı mozaikleriyle kimilerine göre dünyanın en büyük mozaik müzesidir (ŞEKİL 1). Tunus'taki Bardo Müzesi'nde sergilenen mozaikler ağırlıklı olarak Roma ve Bizans dönemlerine ait olmakla birlikte büyük bir kısmı Roma döneminden kalmıştır (İÖ 2. yüzyıl - İS 5. yüzyıl). Roma İmparatorluğu döneminde, özellikle Kartaca, Dougga, Sbeitla gibi antik kentlerde yapılan bu mozaiklerde sıklıkla mitolojik sahneler, av sahneleri ve günlük yaşam betimlemeleri yer

almaktadır. Daha az görülen Bizans mozaikleri ise daha çok dinsel içerikli olup, Hıristiyan ikonografisiyle süslenmiştir. Kiliselerde kullanılan bu mozaikler, Roma mozaiklerinden daha yalın ve simgeseldir.

ŞEKİL 1. Sâkilerin şarap servisini gösteren bir Tunus mozaïği (Musée National du Bardo, Tunus).

İslâm'ın yükseliş döneminde Büyük Sahra ile Sudan'ın sınırlarında İslâm'a yeni girmiş Berberî göçebeler yaşıyordu. Kuzey Afrika yerlisi, Arap olmayan, Kafkas tipi bir halk olan Berberîlerin kökenleri bilinmemektedir. Arkeologlar ve dilbilimciler onların İÖ 3. binyılda Güneybatı Asya'dan Kuzey Afrika'ya göç ettiklerini düşünmektedir. "Berber" sözcüğü, Yunanca'da "Yunanca konuşmayan halk" anlamına gelen "barbar" sözcüğüne benzer biçimde "Arapça konuşmayan" anlamına gelen bir Arapça sözcükten gelmektedir. Berberîler için Araplar, "özgür insanlar" anlamına gelen "imazighan" (tekili "amizgh") terimini kullanırlar. 11. yüzyılın ortalarına doğru birkaç Müslüman misyoner, bu Berberîleri pagan zencilere karşı cihada yöneltmiştir. Tunus, Fas ve Cezayir'de Arap İmparatorluğu'nun kara ve deniz sınırlarının önemli noktalarında, askerî kuvvetlerin barındığı, aynı zamanda din hizmetlerini karşılayan ve kervansaray (Ar. "funduk") görevi gören tekke niteliğindeki müstahkem mevkilere "ribat" adı verilir ve asıl anlamı sınır muhafızlığı karakolu idi. Ribatlar bir surla kuşatılmış bir mescit, odalar, ambarlar, ahırlar ve sarnıç gibi kısımları içine alan ve bir gözcü kulesinin minare işlevi gördüğü kapsamlı bir yapı idi. Ribatların birincil görevi,